

UDK: 26-4
Izvorni znanstveni rad
Pripremljeno: rujan 2006.

PORIJEKLO I ZNAČENJE OBREDA PRANJA RUKU U MARKU 7,1-5

Radenko Džuver
Adventističko teološko visoko učilište, Maruševac
dekan@atvu.org

Radenko Džuver je od 2016. godine dekan Adventističkog teološkog visokog učilišta u Maruševcu, gdje je od 2014. radio kao prodekan za nastavu te otada na istom učilištu predaje kolegije u području biblijskih studija, posebno Starog zavjeta. Porijeklom iz Crne Gore, preddiplomski studij teologije je završio 2001. na Teološkom fakultetu u Beogradu, a nakon pastoralnog iskustva preselio je u Ujedinjeno kraljevstvo gdje je 2005. završio preddiplomski specijalistički studij islamske teologije u području odnosa kršćana i muslimana na Newbold Collegeu, na kojem je 2009. i magistrirao u programu starozavjetnih studija Sveučilišta u Walesu Lampeter (danas Trinity Saint David) s temom „Motivi Jobove vjernosti Bogu prema narativnom odsjeku Knjige o Jobu“. Nakon gotovo desetljeća boravka u Engleskoj, prihvatio je poziv da radi u Maruševcu gdje osim svojih administrativnih i nastavnih aktivnosti sudjeluje u organizaciji teoloških konferencija, poput simpozija „Procvat čovjeka“ u Maruševcu 2015. gdje je gost bio svjetski poznat teolog Miroslav Volf. Osim Starog zavjeta, zanima ga židovstvo Drugog hrama kao područje nužno za razumijevanje Novog zavjeta, Djela, Pavlove poslanice, hermeneutika i narativna analiza. Radi na doktoratu u području Knjige o Jobu.

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje porijeklo i značenje obrednog pranja ruku spomenutog u Marku 7,1-5, u kojemu je opisano kako farizeji prekoravaju Isusa i njegove učenike jer jedu kruh neopranih ruku. Za razliku od čestog tumačenja prema kojem Isus ukida starozavjetne zakone o čistoj i nečistoj hrani, autor tvrdi da je središnja tema zapravo sukob oko židovske „predaje starih“, a ne levitskih propisa o prehrani, pa ni čistoći. Te-

meljitom analizom Starog zavjeta, apokrifa, pseudoepigrafa, kumranskih spisa, Josipa Flavija i rabinske literature, rad pokazuje da običaj obrednog pranja ruku prije jela nije ukorijenjen u starozavjetnom zakonodavstvu niti je bio uobičajen u židovstvu Drugog hrama — pa čak ni među esenima koji su strogo držali do obredne čistoće, ali su ipak priznavali nemoć obreda da očisti unutarnju duhovnu nečistoću. Tek rabinska učenja razvijaju strogo definiranu obvezu pranja ruku prije jela kao način zaštite od povrede zakona o čistoći. Isus osudom ovog običaja, dakle, ne osporava starozavjetne prehrambene zakone, nego kritizira stavljanje ljudske predaje na mjesto Božje zapovijedi.

Gljučne riječi: Marko 7,1–5, obredi čišćenja, židovstvo Drugog hrama, farizeji, rabin-sko židovstvo

Uvod

Marko 7,1-23 opisuje sukob između Isusa i skupine farizeja i pismoznanaca koji je uzrokovan njihovim različitim stavovima prema jednom posebnom obredu predaje starih: pranju ruku prije objeda.¹ Stav farizeja prema toj praksi dobro je sažet u tekstu koji kaže da oni „održavajući predaju starih ne jedu ako ne operu ruku do lakata“ (Mk 7,3)². Nasuprot tome, Isus i njegovi učenici ne „žive po predaji starih, nego jedu nečistim³ rukama“ (Mk 7,5). Farizeji su mislili da su u pravu jer su se čvrsto držali predaje starih. Na temelju toga su Isusa i njegove učenike, koji nisu slijedili tu praksu, optužili za neispravno ponašanje. Međutim, u ovom kontekstu vrijedi spomenuti činjenicu da Stari zavjet nigdje ne navodi⁴ potrebu za obrednim čišćenjem ruku niti precizira kako se to čini.⁵

Stoga, neka od ključnih pitanja koja se nameću, a na koja će se pokušati ponuditi odgovori u ovom članku su: kakvo je porijeklo obrednog pranja ruku prije objeda rašireno i uobičajeno?

- 1 Sama priroda obreda tiče se uklanjanja obredne nečistoće ili uprljanosti, a nikako ne neke fizičke prljavštine i nečistoće. Vidi: Walter W. Wessel, 'Mark,' u *The Expositor's Bible Commentary, VIII, Matthew-Luke*, ur. Frank E. Gaebelein (Grand Rapids: Zondervan, 1984), 677.
- 2 Svi biblijski tekstovi korišteni u ovom članku preuzeti su iz *Biblija: Stari i Novi zavjet* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.), osim ako nije drugačije navedeno. Izraz koji je u ovom prijevodu preveden sa „ne operu ruku do lakata“, u izvorniku doslovno znači „ako ne operu ruku šakom“ („ἐὰν μὴ πλυμῆν νύχωνται τὰς χεῖρας“ (Kurt Aland et al., *Novum Testamentum Graece*, 28th Edition (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012)). Neki alternativni prijevodi tog izraza su „ako prije temeljito ne operu ruke“ (Jeruzalemska Biblija), „a da nisu brižljivo oprali ruke“ (Dretar), „ako temeljito ne operu ruke“ (Varaždinska Biblija), „unless they wash their hands in a special way“ (The New King James Version /Nashville: Thomas Nelson, 1982/) i „unless they thoroughly wash their hands“ (*The Holy Bible: New Revised Standard Version* /Nashville: Thomas Nelson Publishers, 1989/).
- 3 U izvorniku se koristi izraz κοινός koji u tom kontekstu znači „profan, svjetovan, koji nije svet, oskvrnjen, obredno nečist“. Vidi: Moisés Silva, ur., *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2014), 709.
- 4 Tekst koji se obično koristi kao biblijski argument u korist obreda pranja ruku je Levitski zakonik 15,11. O tome će biti riječi kasnije.
- 5 Vidi: Isidore Fishman, 'Introduction to the Tractate Yadayim,' u *The Babylonian Talmud, I, Seder Tohoroth: Niddah-Ukzin*, ur. Isidore Epstein (London: The Soncino Press, 1948), 545.

jeno⁶ u Isusovo vrijeme, budući da nije bilo ukorijenjeno u starozavjetnom zakonodavstvu i praksi? Koji je bio razlog, odnosno obrazloženje za takvu praksu? Također, što je bilo značenje tog obreda i zašto je on bio tako važan za farizeje?⁷

Izvjestaj u Marku 7,1-23 obično se shvaća kao Isusovo javno ukidanje starozavjetnog zakona o čistoj i nečistoj hrani te se tvrdi da moralna načela koja je Isus iznio ovom prilikom nadilaze stare propise o tome što jesti, a što ne jesti.⁸ Međutim, dublja analiza Marka 7,1-5 otkriva da glavni naglasak u izvještaju nije stavljen na pitanje koja hrana je dopuštena za jelo, već na tome treba li obroku prethoditi obredno pranje ruku. Stoga bi analiza porijekla i značenja obrednog pranja ruku spomenutog u Marku 7,1-5 mogla pružiti novu perspektivu za ispravnije tumačenje većeg segmenta u Marku 7,1-23.

Iako Marko 7,1-5 spominje da je obred pranja ruku dio predaje starih, on ne objašnjava kako i zašto je taj običaj nastao. Stoga, kako bi spomenuta praksa bila bolje shvaćena, u ovom će članku biti ispitano gdje se drugdje taj fenomen spominje u drugoj židovskoj literaturi, tj. u kasnoj literaturi Drugog hrama, a koja podrazumijeva apokrifne, pseudoepigrafe, kumransku literaturu, djela Josipa Flavija te rabinsku literaturu.⁹ Analiza će obuhvatiti samo¹⁰ tekstove koji se bave pitanjem pranja ruku ili koji zajedno spominju pranje i jelo te će pokušati utvrditi što svaki od tih tekstova uči o obredu pranja ruku. Konačno, bit će uspoređeni rezultati analize i ponuđeno objašnjenje kako se razumijevanje obreda razvijalo tijekom vremena.

U članku će se pristupiti Evanđelju po Marku u njegovom sadašnjem, konačnom obliku. Budući da je pitanje o predaji starih šire od pitanja pranja nečistih ruku prije objeda, u članku neće biti razmatrani drugi elementi predaje starih koji su spomenuti u Marku 7,4.¹¹ Osim toga, u članku neće biti provedena standardna egzegeza Marka 7,1-5, već radije istraživanje pozadine u kasnom judaizmu Drugog hrama za običaj pranja ruku prije objeda koji se spo-

6 Prema Marku 7,3, skupa s farizejima „svi Židovi“ prakticirali su obred. Međutim, to ne znači svi Židovi u apsolutnom smislu zato što neki od njih nisu bili religiozni (Mk 2,15-16). S druge strane, neki od njih, iako u manjini, bili su religiozni na nefarizejski način (tj. saduceji, eseni) (*Starine* 13,298; 18,20; 17,42). Stoga, ako se izraz „svi Židovi“ ne bi trebao shvatiti kao apsolutan, on svakako predstavlja većinu. Najvjerojatnije je ta većina slijedila farizeje.

7 Neki tvrde da je „pranje ruku većini Židova bilo relativno nevažna stvar“ i dodaju da „osim činjenice da sami farizeji vjerojatno nisu smatrali obveznim pranje ruku prije svakog objeda, dokaz je da nisu pokušali prisiliti druge da slijede njihova proširenja biblijskog zakona“. E. P. Sanders, *Jewish Law from Jesus to the Mishnah* (London: SCM Press, 1990), 40. 41. Ove tvrdnje izravno su suprotne onome što je predstavljeno u Marku 7,1-5 i bit će vrednovane u ostatku članka.

8 Vidi: William L. Lane, *The Gospel According to Mark*, ur. Gordon D. Fee, *The New International Commentary on the New Testament* (Grand Rapids: Eerdmans, 1974), 244, i James G. Crossley, 'Halakah and Mark 7:4: "...and Beds"', *JSNT* 25, no. 4 (2003), 433-47 (447).

9 Budući da se pod razdobljem Drugog hrama podrazumijeva vrijeme od 516. p. n. e. do 70. n. e. (vidi: C. Seeman, 'Judea', u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 617), onda bi kasnije razdoblje tog intervala bilo otprilike između 200 godina p. n. e. do 70. godine n. e., kada su Rimljani razorili Drugi hram.

10 Budući da Filon nikada ne spominje obred pranja ruku, to je razlog zašto njegovi spisi neće biti razmatrani u članku. Vidi: Sanders, 261.

11 „I, kad dođu s trga, ne jedu ako se prije ne operu. Ima još drugoga što preuzeše održavati: pranje pehara, vrčeva, bakrenog posuđa.“

minje u Marku 7,1-5. Konačno, spomenuti tekstovi kasne literature Drugog hrama neće biti analizirani na jeziku na kojem su izvorno napisani, već u njihovim prijevodima.

Pranje ruku u Starom zavjetu

Prije analize tekstova iz kasne literature Drugog hrama koji se tiču obrednog pranja ruku, korisno je spomenuti neke primjere iz Starog zavjeta koji koriste, u najmanju ruku, sličnu terminologiju. Nakon toga bit će lakše napraviti usporedbu informacija koje dolaze iz tih dvaju izvora.

Općenito govoreći, postoji samo nekoliko tekstova u Starom zavjetu koje izričito govore o pranju ruku. Na primjer, Izlazak 30,18-21 sadrži uputu za izgradnju brončanog umivaonika u Šatoru sastanka Mojsijevog vremena koji su trebali koristiti svećenici, Aron i njegovi sinovi, da „peru svoje ruke i noge vodom iz njega [k]ad moradnu ulaziti u Šator sastanka, ili kad se moradnu prmicati žrtveniku za službu da spaljuju žrtve u čast Jahvi paljene.“ Time što su uklonili tjelesnu nečistoću pranjem ruku i nogu, svećenici su pripremili sebe za službu.¹² Važnost pripreme za službu naglašena je dvostrukim ponavljanjem i ozbiljnim upozorenjem „da ne umru“ (redci 20 i 21). Očito je da je taj zahtjev bio zapovijed. Stoga, jasno je da se zapovijed o pranju odnosila isključivo na svećenike u kontekstu žrtvene službe. Hrana i jedenje se ne spominju u ovom kontekstu.

Sljedeći primjer nalazi se u Levitskom zakoniku 15,11. Ovdje je pranje ruku spomenuto u kontekstu koji se bavi obrednom nečistoćom uzrokovanom iscjetkom iz nečijih genitalija.¹³ Očito je nečistoća bila fizička. Redak 11. identificira prijenos nečistoće s jedne osobe na drugu koji se ostvaruje dodiranjem rukama koje nisu oprane u vodi.¹⁴ Jednim dodiranjem fizički nečistim rukama nečistog čovjeka druga osoba postaje nečista. Međutim, da bi ponovno postala čista, ta osoba bi trebala oprati odjeću i okupati tijelo u vodi. Prema tome, prema Levitskom zakoniku 15,11, pranje ruku moguće je način da se spriječi prenošenje nečistoće, ali ne i način da se ona ukloni. Također, ovaj tekst nije zapovijed koja zahtijeva pranje ruku, već zapovijed o uklanjanju nečistoće koju donosi dodir neopranih rukama. Ta se zapovijed mogla odnositi na bilo koga i nije imala nikakve veze s hranom i jedenjem.

Za razliku od prethodna dva slučaja, Ponovljeni zakon 21,6-7 koristi pranje ruku na vrlo simboličan način. Prakticirajući pranje ruku nad junicom kojoj je vrat bio slomljen u potoku (r. 6), starješine grada najbližeg tijelu čovjeka koji je pronađen ubijen, proglasili su građane svog grada

-
- 12 „Pranje ruku i nogu jasno je povezano s pristupom svećenika mjestima Jahvine Prisutnosti i njihovim rukovanjem oruđem njegove Prisutnosti; no moguće je da je namjeravana i šira simbolika čistoće.“ John I. Durham, *Exodus*, Word Biblical Commentary, sv. 3 (Dallas, TX: Word Books, 1987), 403.
- 13 „Odjeljak koji se bavi nenormalnim iscjetkom muškarca (redci 2b-15) i također onaj o nenormalnom iscjetku žene (redci 25-30) završavaju kratkim receptom za vraćanje u obrednu čistoću za muškarca koji se oporavio od abnormalnog iscjetka.“ John E. Hartley, *Leviticus*, Word Biblical Commentary, sv. 4 (Dallas, TX: Word Books, 1992), 207.
- 14 Prijenos nečistoće mogao se zbiti i na neke druge načine osim dodirivanjem neopranih rukama. Vidi: Levitski zakonik 15,5-10.

nevinim u odnosu na pronađenog mrtvog čovjeka.¹⁵ U ovu praksu bili su uključeni samo starijine tog grada. Kao i u prethodnim slučajevima, ni u ovom se ne spominje hrana ili jedenje.

Osim onoga što je prethodno rečeno, zanimljivo je primijetiti da Levitski zakonik 22,1-7 spominje pranje svećenika u kontekstu hrane i jedenja. Kako bi jeli posvećenu hranu, „svete prinose“, od onih svećenika koji su bili onečišćeni nije se očekivalo da peru samo ruke već da okupaju cijelo tijelo u vodi.¹⁶ Svrha kupanja bila je uklanjanje tjelesne nečistoće koja je mogla biti uzrokovana gubom, iscjetkom, dodirivanjem leša ili bilo kojeg gmižućeg bića i ispuštanjem sjemena. Zanimljivo je da je osobi (svećeniku) dopušteno nastaviti jesti posvećenu hranu jedino „kad sunce zađe“ (r. 7) nakon što se okupa. To znači da postoji određeno vremensko razdoblje između kupanja i jedenja hrane. Međutim, situacija nije takva u slučaju pranja ruku prije objeda jer obred osigurava čistoću bez pranja cijelog tijela i djeluje odmah.

Ova kratka analiza jasno pokazuje da pranje ruku nikada nije bilo povezano s hranom i jedenjem. Uvijek se odnosila na specifičnu osobu (onu s iscjetkom) ili skupinu ljudi (svećenike, starijine). Također, praksa je imala posebno značenje u svakom pojedinom slučaju: zaštita od nečistoće, priprema za službu i izjava nevinosti. S druge strane, kontekst u kojem se hrana i jedenje spominju zajedno s pranjem odnosi se isključivo na svećenike i na cijelo tijelo.

Pranje ruku u apokrifima i pseudoepigrafima

Kao i u Starom zavjetu, pitanje pranja ruku slabo je razrađeno u apokrifima¹⁷ i pseudoepigrafima¹⁸. U apokrifima postoje samo dva¹⁹ primjera koji se odnose na pranje cijelog tijela i jedenje u isto vrijeme (Tob 2,3-9 i Jdt 12,5-10). Pseudoepigrafi spominju pranje ruku dva puta,

15 Vidi: Sanders, 228.

16 U tekstu se razlikuju dvije vrste nečistoće, duga i kratka. Vidi: Hartley, 209.

17 „Izraz *apokrifi* primjenjuju protestantski kršćani na knjige uključene u Stari zavjet od strane Rimokatoličke, Koptske i Istočne Pravoslavne Crkve, ali koje se ne nalaze u židovskom ili protestantskom kanonu.“ D. A. DeSilva, 'Apocrypha and Pseudepigrapha,' u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 58. Apokrifi obuhvaćaju sljedeće knjige: Tobija, Judita, dodaci Esteri, Salomonova mudrost, Propovjednik ili Mudrost Isusa Sina Sirahova, Baruh, Treća Ezrina (isto što i Prva Ezdrina), Četvrta Ezrina (isto što i Druga Ezdrina), Jeremijino pismo, Azarijina molitva i pjesma trojice mladića, Suzana, Bel i Zmaj, Prva Makabejcima, Druga Makabejcima, Treća Makabejcima, Četvrta Makabejcima i Psalm 151. Vidi: J. Julius Scott, *Jewish Backgrounds of the New Testament* (Grand Rapids: Baker Books, 2000), 357. Međutim, postoji nedostatak konsenzusa o tome koje knjige pripadaju apokrifima (vidi: DeSilva, 58).

18 Za razliku od apokrifa, „izraz pseudoepigrafi odnosi se na mnogo veći korpus tekstova, od kojih većina dijeli književno sredstvo pisanja pod pseudonimom velike ili drevne osobe u izraelskoj baštini“. DeSilva, 58. Charlesworth navodi šezdeset i tri naslova u *The Old Testament Pseudepigrapha*, ur. James H. Charlesworth, 2 sv. (London: Darton, Longman & Todd, 1983).

19 Tobija 7,9 u NRSV-u glasi: „Tada je Raguel zaklao ovna iz stada i primio ih vrlo srdačno. Kad su se okupali, oprali i zavalili da objeduju, Tobija je rekao Rafaelu: 'Brate Azarja, zamoli Raguela da mi da moju rođakinju Saru.'“ Iz perspektive teme ovog članka ova poveznica između pranja cijelog tijela i jedenja je vrlo zanimljiva. Međutim, problem je u tome što u Septuaginti nedostaje segment „kad su se okupali, oprali i zavalili da objeduju“. Stoga taj tekst neće biti obuhvaćen analizom u ovom članku. Prijevod Tobije 7,9 u *Biblija: Stari i Novi zavjet* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.) slijedi tekst Septuaginte.

no jedan od njih je eksplicitan (*Pismo Aristeju* 305-306), a drugi je nejasan (*Sibilina proročanstva* 3,591-593). Slijedi analiza gore navedenih tekstova.

Tobija²⁰ 2,3-9 prikazuje kontekst u kojem se spominje pranje tijela i uzimanje hrane. Međutim, u tekstu se ne uspostavlja nikakva čvrsta veza između njih. Čini se da su ta dva fenomena, pranje i jedenje, ovdje slučajno stavljena u isti kontekst.²¹ Prema tekstu, Tobit se oprao prije nego što je sudjelovao u blagdanskom obroku. Međutim, iz teksta je očito da je razlog zašto je Tobit to učinio prije obroka bio kontakt s tijelom njegovog mrtvog sunarodnjaka Židova. Kao iznimno pobožan²² Židov, ispunio je ono što se zahtijevalo u Brojevima 19,11-13 te oprao samog sebe. To razumijevanje potvrđuje i činjenica da se Tobit još jednom oprao iste večeri nakon što je pokopao mrtvog sunarodnjaka. Dakle, pranje cijelog tijela, koje se spominje u Tobiji 2,3-9, nije vrsta pripreme za jedenje. To je prije način da se ukloni obredna nečistoća uzrokovana dodirima s tijelom preminulog.

Preostali tekst iz apokrifa koji spominje pranje i jedenje u isto vrijeme, pojavljuje se u Juditinoj knjizi 12,5-9.²³ Međutim, čini se da ih spominje na isti način kao i prethodni

- 20 „U središtu knjige je priča o samom Tobitu: njegovoj pobožnosti, njegovoj patnji i njegovom iscjeljenju. Ova u osnovi jednostavna radnja isprepletana je s dva podzapleta o Sari i o povratu Tobitovog novca. Od ovih narativnih materijala autor je sastavio složenu, ali dobro integriranu priču koja prikazuje stvarna ljudska bića i njihove emocije u stvarnim životnim okolnostima i koja koristi zaplete i likove za nošenje tradicionalnih tema iz Biblije i drevnog folklor. [...] Vjerovanje da Bog nagrađuje pravedne osnova je knjige. [...] Kao i knjiga o Jobu, Tobijina knjiga usredotočuje se na problem patnje pravedne osobe.“ G. W. E. Nickelsburg, ‘Stories of Biblical and Early Post-Biblical Times’, u *The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and The Talmud, II, Jewish Writings of the Second Temple Period*, ur. Michael E. Stone (Philadelphia: Fortress Press, 1984), 40. 41. „Tobija je napisan najranije oko 350. pr. Kr., najkasnije oko 170. pr. Kr., vjerojatno mnogo bliže potonjem nego prethodnom datumu.“ D. C. Simpson, ‘Introduction to the Book of Tobit’, u *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament, I, Apocrypha*, u R. H. Charles (Oxford: Oxford University Press, 1963), 185.
- 21 „Kad se sin vratio, kaza: ‘Oče, jedan od našega roda zadavljen je i bačen na trg.’ A ja, ništa i ne okusiv, skočih na noge i unesoh onoga mrtvaca u jednu kuću, gdje mogaše ostati sve do zalaza sunca. Potom se vratih, umih se i pojedoh svoj objed u žalosti. Sjetih se Amosova proročanstva: ‘Svetkovine vaše u tugu će se pretvoriti, a radosti vaše kuknjavom će postati.’ I zaplakah. Kad je sunce zašlo, odoh, iskopah raku i sahranih mrtvoga. Susjedi mi se rugali i govorili: ‘Zar se ne boji da će ga zbog toga ubiti? Jednom se izvukao, a sad opet pokapa mrtvace.’ Iste noći, poslije onog ukopa, vratih se kući, a kako bijah nečist, legoh kraj zida u vrtu; bilo je toplo pa sam spavao otkrivena lica“ (Tobija 2,3-9). Svi citati iz apokrifa u ovom radu uzeti su iz *Biblija: Stari i Novi zavjet* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.), osim ako nije drugačije navedeno.
- 22 Tobit je bio vjeran svim Božjim zapovijedima usred Asirije, zemlje ropstva njegovog naroda, iako mnogi drugi Židovi nisu bili (Tobija 1,3.10-12.16-17). Istodobno, njegova briga za patnju njegovog naroda u Ninivi bila je velika i bio je spreman učiniti sve kako bi je smanjio.
- 23 „Poglavlja 1-7 opisuju rastuću krizu s kojom se suočava Izrael. Nabukodonozor, oličenje neodoljive vojne moći, probija neosvojivu obranu svog neprijatelja na istoku, ‘Arfaksada’, i šalje Holoferna protiv naroda koji su mu odbili pomoć. [...] Izraelci se pripremaju oduprijeti i tražiti božansku pomoć u molitvi, postu i obredima žalosti [...]. Amonac Ahior tumači njihov otpor u svjetlu njihove povijesti. Njihova snaga nije u njihovim vojskama, već u njihovom Bogu. Temeljna napetost u priči je [...] eksplicitna: Tko je Bog? YHWH ili Nabukodonozor? Kad se Holofernova vojska pojavi u punom postroju, hrabrost naroda se topi [...]. Juditino pojavljivanje služi kao prekretnica u pripovijesti. Njezino obraćanje vladarima i njezina molitva ključni su na više načina [...]. Oni prikazuju Juditu kao osobu velike vjere i kao mudru i rječitu glasnogovornicu te vjere. [...] Konačno, Juditina molitva dobiva Božju pomoć. Trijumf nad Holofernom i Asircima odgovor je na tu molitvu.“ Nickelsburg, 47. “Široko prihvaćeni datum je oko 150. pr. Kr.” L. R. Helyer, ‘Judith’, u

tekst iz Tobije. Ne postoji nikakav očiti temeljni odnos između pranja i jedenja. Tekst navodi:

Onda je sluge Holoferнове odvedoše u šator. Spavala je do ponoći. Ustade o jutarnjoj straži. Poruči Holofernu: „Neka gospodar moj dopusti da sluškinja njegova iziđe radi molitve.“ Holoferno naredi svojim stražarima da je u tome ne ometaju. Ostala je tako tri dana u taboru. Noću je išla u dolinu Betulije i umivala se na studencu u taboru. Kad bi tako izišla, molila bi Gospoda, Boga Izraelova, da joj korake upravi na slavu sinova naroda njezina. Vrativši se čista, zadržala bi se u šatoru dok joj ne bi navečer priredili jelo.

Opet, ono što je očito iz odlomka je da kupanje prethodi jelu. Međutim, ako se uzme u obzir širi kontekst, postaje jasno da je kupanje bilo priprema za nešto posebno, a što nije jedenje. Širi kontekst otkriva da je ono što je ovdje opisano dio posebne Juditine pripreme za jednu izvanrednu zadaću, izbavljenje Izraela od moćnog neprijatelja. Priprema je uključivala pranje tijela na studencu, kao svojevrsno očišćenje. Odmah nakon pranja, Judita se željno molila za Božju brzu intervenciju. U ovoj praksi uspostavljena je veoma čvrsta veza između pranja i molitve, a ne između pranja i jedenja. Konačno, nakon što se vratila u logor, pojela je hranu pred večer, što joj je vjerojatno bio jedini obrok za taj dan. Ova činjenica je značajna jer sugerira da je u pripremu bila uključena neka vrsta posta. Dakle, pranje koje je obavila Judita bilo je dio pripreme za poseban zadatak. Ta priprema bila je popraćena molitvom i vjerojatno postom. Ne čini se prikladnim povezivati je s jedenjem.

Pseudoepigrafi spominju dva primjera koji se bave pranjem ruku. Eksplicitni primjer je iz *Aristejeve poslanice* 305-307²⁴:

Slijedeći običaj svih Židova, oni su prali ruke u moru²⁵ tijekom svojih molitvi Bogu, a zatim su nastavili s čitanjem i objašnjenjem svake točke. Pitao sam sljedeće pitanje:

Dictionary of New Testament Background, ur. Craig A. Evans and Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 625.

24 „Ovo izmišljeno izvješće o okolnostima koje okružuju grčki prijevod Tore sastavljen je u ime izvjesnog Aristeja, za kojeg se tvrdi da je bio utjecajni dvorjanin Ptolemeja II. Filadelfa [...]. Navodno je napisana za izgrađivanje Aristejevog brata Filokrata, čije je zanimanje za vjerska pitanja zabilježeno u premiji [uvodu] (1-8).“ Nickelsburg, 75-76. “Nije moguće donijeti siguran zaključak o datumu ovog djela. Kralj o kojem se govori je Ptolomej (Filadelf, 285.-247. pr. Kr.). U Aristeju se spominje otac ovog kralja, Ptolomej I. (Lagos) koji je abdicirao 285. i umro 283. Josip Flavije (37.-?100. pos. Kr.) parafrazira djelo u svojim *Židovskim starinama* 12,12-118. Iz ovoga moramo zaključiti da je napisana između otprilike 250. pr. Kr. i 100. pos. Kr.“ R. J. H. Shutt, ‘Letter of Aristeas: A New Translation and Introduction’, u *The Old Testament Pseudepigrapha, II, Expansions of the ‘Old Testament’ and Legends, Wisdom and Philosophical Literature, Prayers, Psalms, and Odes, Fragments of Lost Judeo-Hellenistic Works*, ur. J. H. Charlesworth (London: Darton, Longman & Todd, 1983), 8. Ostali prijedlozi kreću se od 250. pr. Kr. do 33. pos. Kr. (vidi: Nickelsburg, 77-78).

25 Slična ideja o mjestima za molitvu koja se nalaze na moru može se naći u *Starinama* 14,258 koja kaže: „Također smo odredili da oni židovski muškarci i žene koji to žele mogu svetkovati svoje subote i obavljati svoje svete obrede u skladu sa židovskim zakonima, i mogu graditi mjesta za molitvu blizu mora, u skladu s njihovim domaćim običajima. A ako ih tko, bilo sudac ili privatni građanin, spriječi, bit će odgovoran za sljedeću novčanu kaznu i duguje je gradu.“ Svi citati iz spisa Josipa Flavija preuzeti su iz *Josephus*, ur. G. P. Goold, E. H. Warmington i T. E. Page, 9 sv. (London: William Heinemann Ltd, 1926) i prevedeni s engleskog jezika od strane autora članka.

'Koja je svrha njihovog pranja ruku dok se mole?' Objasnili su da je to dokaz da nisu učinili zlo, jer se sva aktivnost odvija pomoću ruku. Tako oni plemenito i pobožno sve upućuju na pravednost i istinu.²⁶

Tradicionalno, ovaj tekst i njegov kontekst shvaćeni su kao objašnjenje porijekla Septuaginte.²⁷ Prema tekstu, prevoditelji židovskih zakona prali su ruke u moru prije nego što su se počeli baviti prevodenjem. Štoviše, tekst otkriva da je svrha pranja bila potvrditi nevinost i slobodu od svakog svjesnog zlog djela. Slično tekstu iz Judite, praksa je bila izravno povezana sa židovskim molitvama Bogu. Zapravo, pranje je bilo priprema za molitvu i vjerojatno za obožavanje Boga na bogoslužju. To možda sugerira da su se prevoditelji pripremili prije nego što su započeli s prevodenjem Božjih zakona jer su to smatrali činom bogoslužja. Stoga ovih nekoliko redaka iz *Aristejeve poslanice* opisuje pranje ruku kao svojevrsnu pripremu za bogoslužje. Običaj je bio široko prihvaćen među Židovima. Iako se tekst izričito odnosi na pranje ruku, ne povezuje ga se s jedenjem.

Preostali pseudoepigrafski tekst preuzet je iz *Sibilinih proročanstava* 3,591-593.²⁸ Međutim, iz njega nije tako jasno govori li nešto o pranju ruku ili ne. „Jer naprotiv, u zoru podižu svete ruke prema nebu, iz svojih kreveta, uvijek posvećujući svoje tijelo vodom, i poštuju samo Besmrtnog koji uvijek vlada, a zatim svoje roditelje.“²⁹ Tekst komentira molitvenu praksu Židova. Prema ulomku, običaj „podizanja svetih ruku“, tj. molitve popraćen je pranjem tijela vodom. Neki komentatori sugeriraju da je „tijelo“ koje se spominje u tekstu zapravo inačica za ruke.³⁰ Ako je to tako, onda je tekst vrlo specifičan i predstavlja običaj pranja ruku koji podrazumijeva pripremu za jutarnju molitvu i obožavanje pravog Boga. S druge strane, ako „tijelo“ doista znači tijelo, onda razlika nije tako radikalna. Tekst postaje općenitiji i sličniji

26 Prijevod autora članka s engleskog prijevoda R. J. H. Shutta u *The Old Testament Pseudepigrapha*, ur. James H. Charlesworth, 2 sv. (London: Darton, Longman & Todd, 1983).

27 „Demetrije iz Falerna, koji je bio ravnatelj Aleksandrijske knjižnice [...], bio je podučen od kralja, Ptolemeja II. Filadelfa (285.-246. pr. Kr.), da sakupi sve knjige svijeta. Primijetio je da je židovski zakon trebao biti preveden na grčki s njihovog jezika kako bi bio uključen. Darovi su poslani u Hram u Jeruzalemu, a neki prognani Židovi vratili su se kako bi uvjerali velikog svećenika da pošalje sedamdeset i dva židovska učenjaka da prevedu zakon na grčki. To su učinili na otoku Farosu, dovršivši ga za sedamdeset i dva dana. Prijevod je navodno bio dobro prihvaćen i od naroda i od kralja, i prokletstva su stavljena na svakoga tko bi se usudio petljati s njim.“ S. E. Porter, 'Septuagint/Greek Old Testament,' u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 1100.

28 „Dvanaest knjiga *Oracula Sibyllina* napisano je u rasponu od više od 700 godina. Knjige 3., 4. i 5. općenito su priznate kao židovska djela iz razdoblja prije Bar Kokhbe. [...] Treća knjiga Sibilinih proročanstava najstarija je cjelovita knjiga zbirke.“ J. J. Collins, 'The Sibylline Oracles,' u *The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and The Talmud, II, Jewish Writings of the Second Temple Period*, ur. Michael E. Stone (Philadelphia: Fortress Press, 1984), 357. 365. Komentirajući datum treće knjige Sibilinih proročanstava, J. J. Collins kaže da je „s obzirom na odnose Filometora sa Židovima, najvjerojatnije da je Sibila pisala u razdoblju 163.-45. pr. Kr.“ J. J. Collins, 'Sibylline Oracles: A New Translation and Introduction,' u *The Old Testament Pseudepigrapha, I, Apocalyptic Literature and Testaments*, ur. J. H. Charlesworth (London: Darton, Longman & Todd, 1983), 355.

29 Prijevod autora članka s engleskog prijevoda J. J. Collinsa u *The Old Testament Pseudepigrapha*, ur. James H. Charlesworth, 2 sv. (London: Darton, Longman & Todd, 1983).

30 Vidi: Sanders, 260.

drugim primjerima u apokrifima i pseudoepigrafima koji su prethodno razmatrani. Međutim, jasno je da bez obzira na oblik pranja koji se pretpostavlja u tekstu, radi se o pripremi za molitvu i obožavanje Boga, ali ne i za uzimanje hrane. Osim toga, tekst se jasno odnosi na „svete ruke“, ali ne i na nečiste ruke.

Na temelju prethodne analize može se zaključiti da apokrifi i pseudoepigrifi ne povezuju pranje ruku s jedenjem. Ta se dva fenomena uvijek slučajno nalaze u istom kontekstu. Među njima ne postoji uzročna veza. Jedenje ne zahtijeva pranje ruku. Međutim, prethodna analiza potvrđuje čvrstu vezu između pranja ruku i molitve i obožavanja Boga. Slično tome, pranje cijelog tijela čvrsto je povezano s uklanjanjem obredne nečistoće, kao i s molitvom i obožavanjem Boga.

Pranje ruku u spisima kumranske zajednice

Iako je kumranska zajednica³¹ visoko cijenila pranje i čišćenje, u kumranskim spisima³² nema ni eksplicitnog ni implicitnog teksta koji se posebno odnosi na pranje ruku.³³ Međutim, u sljedećem segmentu članka bit će razmotreno nekoliko tekstova iz Pravila zajednice³⁴ koji pokazuju kako je kumranska zajednica shvaćala obredno pranje tijela. Analiza tih tekstova mogla bi objasniti zašto se običaj pranja ruku ne spominje u kumranskoj zajednici. Također, zanimljivo je usporediti rezultate te analize s rezultatima analize rabinske literature koja će biti provedena kasnije.

Izvadak iz Pravila zajednice, 1 QS 2,25-3,6, definira uvjete pod kojima je obredno pranje smisljeno.³⁵ Tekst upućuje na to da pranje ne funkcionira automatski. Ako osoba namjerno živi

31 Esenska zajednica „koja je živjela u Khirbet Qumranu blizu Mrtvog mora u razdoblju prije, tijekom i nakon života Isusa iz Nazareta“ (oko 150. pr. Kr. – 68. pos. Kr.)”. S. Metso, ‘Apocrypha and Pseudepigrapha,’ u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans and Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 1018.

32 Za više detalja o literaturi kumranske zajednice vidi: D. A. DeSilva, ‘Jewish Writing and Literature,’ u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans and Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 1296-1297.

33 Postoji jedan citat koji spominje „čistoću ruku“, ali izraz se više odnosi na nečija djela nego na status nečijih ruku. Tekst kaže: „Ovo su propisi za Učitelja po kojima će hodati sa svakim živim bićem u skladu s propisima svakog razdoblja i u skladu s vrijednošću svakog čovjeka: on treba ispuniti Božju volju u skladu sa svakom objavom za svako razdoblje; on bi trebao steći svu mudrost koja je stečena u skladu s razdobljima i odredbama razdoblja; on treba razdvojiti i izvagati Sadokove sinove prema njihovom duhu; on bi trebao držati izabranike tog razdoblja u skladu sa svojom voljom, kao što je zapovjedio; on bi trebao izvršiti sud svakoga čovjeka u skladu s duhom njegovim; neka uključe svakoga prema čistoći ruku njegovih i prema razumu njegovom.“ (1 QS 9,12-15). Ovaj i svi drugi citati iz spisa kumranske zajednice prijevodi su engleskog teksta preuzetog iz *The Dead Sea Scrolls*, ur. Florentino Garcia Martinez i Eibert J. C. Tigchelaar, 2 sv. (Grand Rapids: Eerdmans, 2000).

34 „*Serek ha-yahad* (Pravilo zajednice) dokument je koji bilježi vjerovanja i pravila esenske zajednice koja je živjela u Khirbet Qumranu blizu Mrtvog mora u razdoblju prije, tijekom i nakon života Isusa iz Nazareta (oko 150. pr. Kr. – 68. pos. Kr.)“ S. Metso, 1018.

35 „I tko odbije ući u [savez Božji] kako bi hodao u tvrdoglavosti srca svojega, neće [ući u zajed]nicu njegove istine, jer se njegova duša gnuša disciplina spoznaje pravednih sudova. On nema snage obratiti svoj život i neće biti ubrojen među pravednike. Njegovo znanje, njegova energija i njegovo bogatstvo neće ući u vijeće

protiv Božjih načela i načela zajednice, ne može se ni na koji način očistiti. Čak ni vode za čišćenje nisu u stanju ukloniti tvrdoglavost srca te osobe. Čak i ogromna količina vode ne može ništa učiniti. Ovu ideju potvrđuje i 1 QS 5,13-14 u kojemu se tvrdi da „čovjek nije očišćen [vodom] ako se ne okrene od svoje zloće“. Ovo je vrlo zanimljiv pristup jer obredno pranje nije shvaćeno u krajnjem smislu kao u slučaju farizeja u Marku 7,1-5. Unutarnji stav osobe važniji je od samog vanjskog pranja. Pranje treba biti popraćeno pokajanjem i promjenom unutarnjeg stava.³⁶

Tekst iz 1 QS 4,20-22 otkriva da je obredno pranje samo vanjski simbol važnije unutarnje preobrazbe ljudskog bića. On predviđa što će Bog učiniti u budućnosti kako bi ponovno uspostavio pravdu u svijetu.³⁷ Važno je napomenuti da je glavni sadržaj nadolazeće promjene rekreacija ljudskog unutarnjeg bića. Prikladan simbol koji se ovdje koristi za obnovu ljudske duhovnosti jest simbol čišćenja i škropljenja obrednom vodom. Stoga je simbol pranja bio toliko važan jer je upućivao na dublju stvarnost koja stoji iza njega. Bez ove poveznice simbol nije imao nikakvo značenje u kumranskoj zajednici.

S druge strane, puni tekst 1 Q 5,13-14 je: „On ne smije ići u vodu kako bi imao udjela u čistoj hrani svetih ljudi, jer se čovjek ne čisti ako se ne odvrati od svoje zloće, jer je nečist među svim prijestupnicima njegove riječi.“ Očito je da se u tekstu skupa spominje obred kupanja i jedenja. Jasno je da kupanje prethodi jedenju. Iako bi se obredno kupanje i jedenje čiste hrane ovdje trebali shvatiti kao znakovi inicijacije u sljedbu i postajanja njezinim redovitim članom, čini se istinitim da se obredno kupanje redovito prakticiralo prije objeda u kumranskoj zajednici.³⁸

Na temelju prethodne analize, može se sugerirati da je razumijevanje kumranske zajednice u vezi s obrednim pranjem tijela prilično kompatibilno s Isusovim učenjem o istinskoj duhovnosti u Marku 7. Oboje su visoko cijenili moralne kvalitete ljudi koje su se pokazivale praktično, a ne samo vanjske manifestacije religije bez duhovnih i praktičnih kvaliteta. Drugo, sasvim je moguće da se običaj pranja ruku, kako je opisan u Marku 7,1-5, nikada nije pojavio u kumranskoj zajednici zbog njezinih preferencija prema istinskoj duhovnosti koja se pokazuje u pokajanju i poslušnosti svim Božjim zapovijedima. Ipak, unatoč najvećem uvažavanju koje su eseni posvetili moralnim kvalitetama osobe, istodobno su se čvrsto držali obrednog pranja. U tom se elementu Isus razlikovao od esena jer nije prakticirao obredno pranje kao oni.

zajednice jer ore u blatu zloće i ima mrlja na njegovom obraćenju. Neće se opravdati dok održava tvrdoglavost svoga srca, jer tamu smatra stazama života. U izvoru savršenog neće biti uračunat. On neće postati čist djelima pomirenja, niti će biti očišćen vodom čišćenja, niti će biti učinjen svetim po morima ili rijekama, niti će biti očišćen svom vodom abdesta.“ (1 QS 2,25-3,6).

36 Vidi: 1 QS 3,6-9.

37 „Tada će Bog svojom istinom pročititi sva čovjekova djela i očistit će sebi ljudsku strukturu, čupajući svaki duh nepravde iz najdubljeg dijela njegova tijela i čisteći ga duhom svetosti od svih zlih djela. On će ga poškopiti duhom istine poput obredne vode (da ga očisti) od svih gnušanja prijevare i (od) prljavštine nečistog duha [...]“ (1 QS 4,20-22).

38 To je dobro razradio Josip Flavije u Židovskom ratu 2,129-131 o čemu će biti riječi kasnije. Vidi: također Hannah K. Harrington, 'The Halakah and Religion of Qumran', u *Religion in the Dead Sea Scrolls*, ur. John J. Collins i Robert A. Kugler (Grand Rapids: Eerdmans, 2000), 79.

Pranje ruku u spisima Josipa Flavija

U svojim spisima Josip Flavije³⁹ spominje pranje ruku četiri puta. Usto, jednom se osvrće i na pranje tijela u odnosu na jedenje hrane. Tih pet citata mogu se svrstati u tri skupine. Prva skupina koja sadrži tri teksta nije ništa drugo nego samo ponavljanje onoga što je već rečeno u Tori o pranju ruku. U *Starinama* 3,114 Flavije jednostavno opisuje funkciju brončanog umivaonika postavljenog ispred svetišta koje je izgrađeno u Mojsijevo vrijeme i kaže da su tamo „svećenici mogli oprati ruke i poškopiti noge“. Flavije spominje istu ideju, pranje ruku i nogu svećenika, u *Starinama* 8,87, ali ovaj put komentira more postavljeno ispred Salomonovog hrama. Konačno, posljednji tekst iz ove skupine nalazi se u *Starinama* 4, 222 i ponovno potvrđuje običaj pranja ruku nad glavom junice koji je uveden u Ponovljenom zakonu 21,6-7.

Drugu skupinu predstavljaju *Starine* 12,106. Ovog puta Flavije se referira na priču o prevoditeljima židovskih sakralnih tekstova na grčki koja je razrađena u *Aristejevoj poslanici*, kao što je to ranije spomenuto. On samo ponavlja činjenicu da su prevoditelji oprali ruke u moru prije nego što su počeli raditi na prijevodu. Preostali tekst, koji označava treću skupinu, povezuje pranje cijelog tijela i jedenje. Nalazi se u *Židovskom ratu* 2,129-131 i prikazuje običaj esena koji je obično prethodio objedu.⁴⁰ Ono što je navedeno u ulomku uravnotežuje ono što je pronađeno u ranijoj analizi kumranskih spisa. Rečeno je da su eseni smatrali duhovni razvoj osobe temeljem i nečim što daje smisao praksi pranja. Međutim, iz ovog teksta vidljivo je da je obred kupanja bio iznimno važan i za esene. Prakticirao se redovito prije obroka. Također, Flavije otkriva da je blagovanje u kumranskoj zajednici bilo puno vjerskih predodžbi, odnosno molitve i odavanja počasti Bogu. To možda upućuje na to da su se eseni kupali prije jela jer su jedenje smatrali načinom obožavanja Boga.

Na temelju prethodnog moglo bi se reći da Flavije uglavnom ponavlja i potvrđuje ono što je već rečeno u Tori (prva skupina tekstova) i pseudoepigrafima (druga skupina) o odnosu između obreda pranja ruku i jedenja hrane. Međutim, Flavijev glavni doprinos je njegova tvrdnja da je kupanje prije obroka bila redovita praksa u kumranskoj zajednici. To je nešto što se izričito ne spominje čak ni u prethodno analiziranim tekstovima iz kumranske zajednice.

39 Za više detalja o Josipu Flaviju, rimskom povijesničaru židovskog porijekla vidi: W. T. Wilson, 'Hellenistic Literature,' u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 480 i L. H. Feldman, 'Josephus: Interpretive Methods and Tendencies,' u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000).

40 „Tada ih njihovi nadređeni otpuštaju u razna zanimanja u kojima su striktno usavršavani i naporno zaposleni do petog sata, kada se ponovno okupljaju na jednom mjestu i, nakon što opašu bokove lanenim krpama, kupaju svoja tijela u hladnoj vodi. Nakon ovog čišćenja, okupljaju se u privatnom prostoru u koji nitko od neiniciranih ne smije ući; čisti sada sami, oni se vraćaju u blagovaonicu, kao u neki sveti prostor. Kad su u tišini sjeli, pekar im redom servira kruhove, a kuhar postavlja pred svakog od njih tanjur s jednim jelom. Prije jela [objeda] svećenik izgovara zahvalnost i nitko ne smije jesti dok ne završi molitva. Kad se doručak završi, on izgovara daljnju zahvalnost; tako na početku i na kraju odaju počast Bogu kao velikodušnom darivatelju života. Zatim odlažu svoju odjeću kao sveto ruho i ponovno se bave svojim radom do večeri“ (*Židovski rat* 2,129-131).

Pranje ruku u rabinskoj literaturi

Za razliku od prethodno analiziranih spisa, pranje ruku prije objeda vrlo je dobro razrađeno u rabinskoj literaturi⁴¹ koja pruža sve vrste detalja o ovom obredu. Stoga je rabinski judaizam u stanju rasvijetliti porijeklo i značenje pranja ruku prije objeda koje se spominje u Marku 7,1-5. Slijedi analiza najvažnijih rabinskih tekstova o obredu pranja ruku, ali u opsegu koji je optimalan za ovaj članak.⁴²

Tekst iz *Midrash Rabbha* o Brojevima 24,3 kaže: “Ako je čovjek jeo bez prethodnog pranja ruku, snosi li kaznu? Naši rabini su podučavali: pranje ruku prije objeda nije obvezno. Nakon objeda to je obvezno.”⁴³ Ulomak razlikuje pranje ruku prije i poslije objeda. Prvi je neobavezan, a drugi obavezan. Međutim, čini se da je drugo pranje važnije. Također, tekst pojašnjava da se od svakog čovjeka očekuje da prakticira ovaj obred. Iako ulomak postavlja pitanje koliko je ozbiljno izbjegavanje obreda, ne pojašnjava kako su se rabini odnosili prema onima koji nisu prakticirali ceremonijal. Zanimljivo je da nakon izjave slijede dvije prisposode koje uspoređuju onoga koji ne pere ruke prije i poslije objeda s idolopoklonikom i ubojicom čovjeka.⁴⁴ Ova činjenica naglašava važnost pranja ruku za rabine i ujedno njihovu zabrinutost za one koji ga nisu prakticirali.

Zato su rabini, kako bi se osiguralo neometano poštivanje pravila, definirali sve detalje o tome kako se obred treba provoditi. S tim u vezi, oni određuju koliko⁴⁵ je vode potrebno za

41 Važno je napomenuti da je rabinska literatura nastala u prvih šest stoljeća nove ere, tj. nakon što se odigrao događaj opisan u Marku 7,1-23. Međutim, zakoni i pravila koji se nalaze u rabinskoj literaturi postojali su u usmenom obliku mnogo prije nego što su zapisani. Vidi: Jacob Neusner, *Rabbinic Literature: An Essential Guide* (Nashville, TN: Abingdon Press, 2005), 1-4. To potvrđuje Marko 7,3 u kojem se spominje izraz “predaja starih”. Još jedan argument je Flavijeva izjava koja se nalazi u *Starinama* 13,297: “Farizeji su prenijeli na narod određene propise koje su prenijeli prethodni naraštaji, a nisu zabilježeni u Mojsijevim zakonima.” Komentirajući datum formiranja obreda pranja ruku, Fishman kaže da je do početka prvog stoljeća obred bio dobro uspostavljen jer je bio uključen među osamnaest dekreta Beth Shammaia [Shabbath 14B]. Vidi: Fishman, 545.

42 Tu se, između ostalih, prvenstveno misli na *Midrash* (vidi: G. G. Porton, ‘*Rabbinic Literature: Midrashim*,’ u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000)) i *Talmud* (vidi: H. Maccoby, ‘*Rabbinic Literature: Talmud*,’ u *Dictionary of New Testament Background*, ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter (Leicester: Inter Varsity Press, 2000)).

43 Ovaj citat preuzet je iz *Midrash Rabbah*, ur. H. Freedman i Maurice Simon, 7 sv. (London: The Soncino Press, 1983).

44 *Midrash Rabbah* kaže da Bileam nije mogao proklinjati Izraelce jer su u tom trenutku bili poslušni svim Božjim zapovijedima. S druge strane, spominje obred pranja ruku kako bi pokazao koliko su blagoslovljeni oni koji poštuju sve Božje zapovijedi (čak i one najmanje, tj. obred pranja ruku) i zaštićeni su od loših posljedica (poput idolopoklonika ili ubojice ljudi). To je razlog zašto se obred pranja ruku spominje u vezi s Bileamovom pričom.

45 U sljedećem tekstu precizirana je količina vode: “[Najmanje] četvrtina [loga] vode mora se izliti preko ruku [da bi bila dovoljna] za jednu [osobu] i čak je [dovoljna] za dvije; najmanje pola loga mora se izliti preko ruku [da bi bilo dovoljno] za tri ili četiri osobe; jedan log ili više [dovoljno] je za pet, deset ili sto osoba” (Yadayim I,1). Svi citati iz Talmuda su prijevod s engleskog teksta preuzetog iz *The Babylonian Talmud*, ur. Isidore Epstein, 18 sv. (London: The Soncino Press, 1935-52). Log je tekuća mjera jednaka količini tekućeg sadržaja šest jaja. Stoga količina vode sugerira da se pri pranju ne radi o uklanjanju fizičke prljavštine ili nečistoće. Više se radi o uklanjanju metafizičke prljavštine.

obavljanje obreda, kakva se posuda⁴⁶ i voda mogu⁴⁷ koristiti za to, tko⁴⁸ je u stanju izliti vodu preko ruku tijekom pranja ruku, kako treba obaviti pranje⁴⁹, itd.

Početna dilema o dva pranja objašnjena je tekstovima iz Talmuda. Na primjer, prema traktatu Hullin 105a, prvo pranje smatra se posebnim činom koji je dijelom zaslužujući, a dijelom obvezan.⁵⁰ Drugim riječima, iako nije obvezan, očekuje se da će biti izvršen. Stoga se može zaključiti da je i prvo pranje obvezno. Ovo obrazloženje podupire i Berakoth 46b koji otkriva da se od svakoga tko će sudjelovati u objedu očekuje da opere ruke. Pravilo obvezuje sve. Stoga su oba pranja jednako važna. Osim toga, tekst govori o redosljedu prvenstva tijekom obreda pranja ruku. Stariji ima prioritet.⁵¹

Dosad analiza nije odgovorila na pitanje kako su se rabini odnosili prema onima koji su ispitivali i nisu prakticirali obred pranja ruku. Pogodan primjer koji pokazuje kako je to funkcioniralo nalazi se u Berakoth 19a: "Bio je to Eleazar b. Hanoch, koji je izrazio sumnju u pranje ruku; kada je umro, Beth din je poslao i stavio veliki kamen na njegov lijes, kako bi vas naučio da, ako je čovjek izopćen i umre u svojoj ekskomunikaciji, Beth din kamenuje njegov lijes." Očito je da je obred pranja ruku bio iznimno važan za rabine. Kazna za njegovo neprakticiranje i dovođenje u pitanje bila je ekskomunikacija. Štoviše, rabini su imali poseban tretman prema onima koji su umrli u stanju izopćenja kako bi pokazali svoj prezir prema onima koji su počinili taj prekršaj.

46 Yadayim I,2 upućuje koja posuda odgovara za obred: "Voda se može izliti preko ruku iz bilo koje vrste posude, čak i iz posude napravljene od životinjskog izmeta, iz posuda od kamena ili iz posuda od gline. Voda se ne smije izljevati sa strana [slomljenih] posuda ili s dna kutlače ili iz čepa bačve. I nitko ne smije izljevati [vodu] na ruke svoga bližnjeg iz njegovih čašastih ruku, jer se ne smije crpiti, posvetiti, niti škropiti vodom čišćenja, niti polijevati vodom ruke osim u posudi."

47 Yadayim I,3 propisuje koja je voda pogodna za pranje ruku: "Ako je voda postala toliko neprikladna da je stoka ne može piti, ako je bila u posudi nevažeca je, ali ako je bila u zemlji, valjana je. Ako je u nju pala tinta, smola ili vitriol i promijenila joj se boja, to je nevažeca. Ako je netko radio s njom ili natopio svoj kruh u njoj, onda je nevažeca."

48 Prema Yadayimu I,5 "svi su sposobni polijevati ruke vodom, čak i gluhonijemi, imbecil ili maloljetnik. Osoba može staviti bačvu između koljena i izliti vodu ili može okrenuti bačvu na bok i izliti je. Majmun može prelići ruke vodom. R. Jose proglašava ova [posljednja] dva slučaja nevažecima." Unatoč nekim manjim neslaganjima između rabina, barem su sva ljudska bića sposobna sudjelovati u obredu.

49 Pranje ruku za običnu hranu, prema sljedećem ulomku, postalo je redoviti običaj. Pitanje rasprave je samo opseg pranja. Hullin 106a-b kaže: "Naši su rabini učili: pranje ruku za običnu hranu (mora dosezati) do zgloba [drugi zglob prstiju], za terumah [podignuta žrtva, prinos] (mora dosezati) do zgloba [trećeg]; posvećenje ruku i nogu za hramsku službu [mora dosezati] do zgloba [lakta]." "Rab je rekao: dovde je [pranje] za običnu hranu [drugi]; dovde za terumah [treći]. Samuel je rekao: dovde i za običnu hranu i za terumah, usvajajući strože gledište [treći]. R. Shesheth je rekao: dovde i za običnu hranu i za terumah, usvajajući blago gledište [drugi]."

50 "Prvo pranje [ruku] je zaslužan čin, posljednje pranje je sveta dužnost. Prigovor je iznesen iz sljedećeg: prvo i posljednje pranje [ruku] su svete dužnosti, srednje pranje je stvar slobodnog izbora. Zaslužan čin u usporedbi s pitanjem slobodnog izbora može se nazvati svetom dužnošću." Hullin 105a.

51 "R. Shesheth je tada rekao: Znam samo Baraitu, u kojoj se uči: 'Pranje prije obroka počinje sa starijim, pranje nakon obroka, ako ih ima pet, počinje sa starijim, a ako ih ima stotinu, počinje s mladim dok ne oстане pet, a zatim počinje od starijeg.'" Berakoth 46b.

Osim prijetnje izopćenjem, postojale su i druge prijetnje s kojima su se suočavali prekršitelji običaja. Na primjer, Ta'anith 20b tvrdi da se onaj koji jede hranu neopranim rukama dovodi u položaj da ga napadne zli duh. To je stanje prepoznato kao bolest – *Sibetha*.⁵² Lijek koji je predložio R. Huna zapravo je pranje ruku.⁵³ Prema Shabbathu 62b, sljedeća prijetnja koja ugrožava one koji su se odnosili s nepoštivanjem prema pranju ruku je siromaštvo. Zapravo, tretirati pranje ruku s nepoštovanjem znači ne prakticirati ga na odgovarajući način i, prema tome, uopće ga ne prakticirati. Međutim, vrijedi i suprotno. Prakticiranje obreda na pravilan način jamstvo je uspjeha. Postoji određeni omjer u ovom odnosu. Što više čovjek ulaže u obavljanje obreda, to će više biti blagoslovljen.⁵⁴

Iako su prethodna zastrašivanja prilično ozbiljna, čini se da su sljedeća još teža. Na primjer, prema Sotahu 4b “tko jede kruh bez prethodnog pranja ruku, kao da je imao spolni odnos s bludnicom, kao što je rečeno: jer zbog bludnice, na komad kruha [Izr 6,26].” Ova ekstremna slika krajnji je argument koji pokazuje koliko je sramotan bio status onoga koji nije prakticirao obred pranja ruku. Ova referencija također otkriva neku vrstu biblijskog opravdanja obreda koji su prakticirali rabini.

Usto, Sotah 4b dodaje da “tko jede kruh bez prethodnog brisanja ruku, kao da jede nečistu hranu; kako što je rečeno: I reče Gospodin: ‘tako će sinovi Izraelovi jesti svoj kruh nečist’ [Ez 4,13].” Ovo je radikalnija usporedba – jedenje nečiste hrane. Ako pranje nije prikladno, smatra se da nije obavljeno i u tom se slučaju hrana koja se jede smatra nečistom, što je vrlo ozbiljan propust. To implicira da pranje ruku, praktički, čini hranu čistom ili nečistom. Ovaj ulomak također navodi još jedan biblijski tekst koji su rabini shvatili kao biblijsku osnovu za svoju praksu. Konačno, Sotah 4b zaključuje da “tko olako pere ruke [...], bit će iskorijenjen iz svijeta.” Iako nije precizirano kada i kako će se to dogoditi, argument naglašava ozbiljnost i važnost obreda za rabine. Iz prethodne rasprave jasno je da se prakticiranje pranja ruku prije jela zahtijevalo od svih ljudi i da se to postiglo na različite načine. Važno pitanje u vezi s tom činjenicom jest koji je bio razlog uvođenja tih strogih pravila o obavljanju obreda? Vjerojatno najvažniji tekst koji to objašnjava nalazi se u Hullinu 106a:

Pranje ruku za običnu hranu bilo je određeno samo kako bi se stekla navika u vezi s terumah; štoviše, to je zaslužnički čin. Što je to zaslužnički čin? Abaye je odgovorio: Zaslužnički je čin slušati riječi mudraca. Raba je odgovorio: Zaslužnički je čin poslušati riječi R. Eleazara b. 'Araha. [Jer se učilo:] Pisano je: i koga god se dotakne, a da

52 *Sibetha* je zapravo ime zlog duha koji napada one koji jedu hranu neopranim rukama.

53 “Kad god bi [R. Huna] otkrio neki [novi] lijek, napunio bi njime vrč za vodu i objesio ga iznad praga i proglasio: ‘Tko god ga želi, neka dođe i uzme ga.’ Neki kažu da je iz predaje znao lijek za tu bolest, *Sibetha* i on bi objesio vrč pun vode i proglasio: ‘Tko god ga treba, neka dođe [i opere ruke] kako bi spasio svoj život od opasnosti.’” Ta'anith 20b.

54 “Tri stvari dovode čovjeka u siromaštvo, naime, mokrenje gol ispred kreveta, nepoštivanje pranja ruku i biti proklinjan od strane žene dok si prisutan. [...] ‘I nepoštivanje pranja ruku’: Raba je rekao: to je rečeno samo kada netko uopće ne pere ruke; ali ako ih opere neadekvatno, nemamo ništa protiv toga. Ali to nije tako, jer je R. Hisda rekao: Opraš sam se punim šakama vode i dobio sam pune šake blagostanja.” Shabbath 62b.

nije isprao ruke u vodi [Levitski zakonik 15,11]: ovdje, rekao je R. Eleazar b. 'Arach, mudraci su pronašli biblijsku potporu za zakon pranja ruku. Raba je upitao R. Nahmana: u čemu je to naznačeno? Jer pisano je: a da nije isprao ruke vodom. Može li to značiti da bi, kad bi isprao ruke, [što god je dotakao] bilo čisto? Sigurno mu je potrebno uranjanje, zar ne? Značenje mora biti, i svaka druga osoba koja nije isprala ruke je nečista.

Kako bi osigurali potrebnu čistoću ruku kada se radi o terumah, rabini su proširili obred čistoće i na uobičajenu hranu. Iako se Levitski zakonik 15,11 odnosio na vrlo specifično pitanje, ono je bilo univerzalno i općenito primijenjeno. Za rabine je to postao biblijski temelj obreda pranja ruku.⁵⁵ Štoviše, poštivanje pravila smatralo se zaslužničkim činom koji pokazuje poštovanje prema autoritetu rabina. Ovo je tipičan primjer izrade ograda oko biblijskih zakona.⁵⁶

Osim toga, Hagiga 18b tvrdi da je proširenje bitno jer "ako su nečije ruke oskvrnute, [cijelo] tijelo se smatra nečistim". Ovaj tekst dodatno pojašnjava da je čak postojala tendencija da se samo širenje ovih pravila sve više i više širi: "ruke se moraju isprati za [jedenje] neposvećene [hrane], i [drugu] desetinu, i za terumah [uzdizanje – prinos], ali za svete stvari [ruke] moraju biti uronjene. [...] Johanan b. Guđgada je cijeli svoj život jeo [neposvećenu hranu] u skladu s čistoćom potrebnom za posvećene stvari."⁵⁷

Vjerojatno je fascinantniji opis iz Hullina 107a-b koji kaže da je "Samuel jednom zatekao Raba kako jede s krpom i upitao ga: je li ispravno to učiniti? A Rab je odgovorio: 'vrlo sam osjetljiv.'" Ono što je ovdje opisano je nešto više od samog pranja ruku kao pripreme za objed. To je korak dalje, omotavanje opranih ruku krpom kako bi se uzeo objed. Ovo izgleda kao ograda oko ograde.⁵⁸ Sama kulminacija tih ekspanzija izražena je u Hullin107b u kojemu se tvrdi da čak i onaj koga hrani druga osoba mora oprati ruke prije jela, iako ih

55 Unatoč činjenici da obred pranja ruku nije utemeljen u Starom zavjetu, on se nekako pojavio tijekom vremena i shvaćen je kao izravna Božja zapovijed. To je dobro izraženo u Berakoth 60b koji kaže: "Kad opere ruke, trebao bi reći: blagoslovljen onaj koji nas je posvetio svojim zapovijedima i zapovijedio nam vezano uz pranje ruku."

56 Vidi: Scott, 205-206. Sam početak Traktata Aboth je značajan: "Mojsije je primio Toru na Sinaju i prenio je Jošui, Jošua starješinama, a starješine prorocima, a proroci ljudima iz velike sinagoge. Potonji su običavali govoriti tri stvari: budite strpljivi u [provođenju] pravde, odgajajte mnoge učenike i napravite ogradu oko Tore." Aboth I,1.

57 Još jedan primjer prakticiranja obreda strože nego što je bilo potrebno je Hullin 106a: "'R. Gamaliel, sin Rabbija [...] jeo je svu svoju hranu u stanju levitske čistoće."

58 Omatanje ruku ne zamjenjuje pranje ruku. Ono ne može biti zamijenjeno. Čini se da u ovom pitanju rabinsko tumačenje ide samo dalje (tj. pranju ruku može se pridružiti samo nešto drugo – omatanje), ali ne i natrag (tj. pranje ruku ne može se zamijeniti nečim drugim). Zanimljiva je činjenica da su čak i neki rabini bili ukoreni zbog prakticiranja zamjene za pranje ruku. To potvrđuje Hullin 107b koji kaže: "Kad je R. Zera otišao gore [u Palestinu], našao je R. Ammija i R. Asija kako jedu hranu s kožnim krpama oko ruku; uzviknuo je: dva velika čovjeka poput vas da su u zabludi u vezi događaja s Rabom i Samuelom! Nije li Rab odgovorio: 'vrlo sam osjetljiv'? Uistinu, on [R. Zera] je zaboravio izjavu ili R. Tahlifa b. Abimija u ime Samuelovo, naime, oni su dopustili onima koji jedu terumah da koriste krpnu, ali onima koji jedu [običnu hranu] u uvjetima čistoće nisu dopustili da koriste krpnu."

za to ne koristi.⁵⁹ Iznenadujuće, onaj tko hrani drugu osobu ne mora oprati ruke prije nego što to učini.⁶⁰

Analiza rabinske literature otkriva dvije važne točke u vezi s obredom pranja ruku. Prvo, kako bi spriječili namjerno ili nenamjerno kršenje nekih zakona o čistoći iz Tore i osigurali njihovo poštivanje, rabini su dodali nova pravila o čistoći, a posebno u pogledu na čistoću ruku. Te su regulacije propisivale kako treba provoditi pranje ruku prije objeda. Ovaj se proces može opisati kao proširenje ili produženje biblijskih zakona čistoće. Drugo, širenje zakona o čistoći nije bilo konačno. Nasuprot tome, postojala je vrlo snažna i stalna tendencija da se naprave nova proširenja ekspanzije koja je već postojala. Konačni ishod procesa bio je čitav sustav precizno definiranih pravila koja se tiču prakticiranja pranja ruku, kao i prijetnji i sankcija prema onima koji nisu prakticirali običaj. Pitanje poštivanja tih rabinskih proširenja predstavlja samu bit rasprave između Isusa i farizeja koja je opisana u Marku 7,1-23.

Zaključak

Analiza literature kasnog judaizma Drugog hrama po pitanju pranje ruku prije jela, koja se spominje u Marku 7,1-5, omogućuje predlaganje odgovora na pitanje o njegovom porijeklu i značenju. Odgovor se može predstaviti sljedećim točkama. Prvo, praksa pranja ruku prije jedenja hrane u svakodnevnom, svjetovnom kontekstu nije propisana starozavjetnim propisima. Pranje ruku u Starom zavjetu nikada nije bilo povezano s hranom i jedenjem. Kada se spominje, označava zaštitu od tjelesne nečistoće, pripremu za svetu službu i izjavu o nečijoj nevinosti. Oni slučajevi koji povezuju jedenje s pranjem odnose se isključivo na svećenike i na pranje cijelog tijela.

Drugo, apokrifi i pseudoepigrafi ne povezuju pranje ruku s jedenjem. Međutim, postoji čvrsta veza između pranja ruku i molitve i obožavanja Boga. Slično tome, pranje cijelog tijela čvrsto je povezano s uklanjanjem obredne nečistoće, kao i s molitvom i obožavanjem Boga. Treće, običaj pranja ruku, kako je opisan u Marku 7,1-5, nikada se nije pojavio u kumranskoj zajednici zbog njezinih preferencija za istinsku duhovnost koja se pokazuje u pokajanju i poslušnosti svim Božjim zapovijedima. S druge strane, eseni su se čvrsto držali ritualnog kupanja prije jela, možda zato što su jelo smatrali jednim oblikom obožavanja Boga. Četvrto, Josip Flavije u svojim spisima ponavlja i potvrđuje ono što je već navedeno u Tori, pseudoepigrafima i spisima kumranske zajednice o odnosu između obreda pranja ruku i jedenja. Pranje ruku koje spominje Josip Flavije ne prenosi isto značenje kao ono koje se pojavljuje u Marku 7,1-5.

59 Hullin 107b: "Postavljeno je pitanje: mora li onaj koga netko drugi hrani oprati ruke ili ne? Dodite i poslušajte: R. Huna r. Sehora je jednom stajao pred R. Hamnunom i stavio malo mesa u usta R. Hamnune koje je pojeo. Rekao je [R. Huna], da nisi R. Hamnuna, ne bih te hranio. Koji je bio razlog [za iznimku u slučaju R. Hamnune]? Nije li to bilo zato što je bio vrlo oprezan da ne dotakne [hranu]? Ne, to je bilo zato što je bio vrlo skrupulozan i sigurno je prije oprao ruke."

60 To je tako jer Hullin 107b tvrdi: "Zakon je: tko se hrani od drugog, mora oprati ruke; tko hrani drugoga, ne treba prati ruke."

Konačno, analiza rabinske literature jasno pokazuje da običaj pranja ruku prije jela potječe iz rabinske predaje. Pojavio se kao rezultat rabinskih napora da se spriječi bilo namjerno ili nenamjerno kršenje nekih zakona čistoće iz Tore. U tom smislu, rabini su proširili sadašnja i dodali nova pravila u vezi s čistoćom, a posebno u pogledu na čistoću ruku. Konačni ishod procesa bio je čitav sustav točno definiranih pravila koja se tiču prakticiranja obreda pranja ruku, kao i prijetnji i sankcija prema onima koji nisu prakticirali običaj. Ovakvo rabinsko razumijevanje obreda pranja ruku kompatibilno je s farizejskim razumijevanjem istog obreda koje se spominje u Marku 7,1-5. a radi kojeg su ušli u otvoren sukob s Isusom. Rezultati ovog istraživanja stoga osiguravaju važan uvid i perspektivu za ispravnije razumijevanje prirode Isusovog sukoba s farizejima opisanog u Marku 7,1-23 i posebno zaključaka što ih je Isus tom prilikom istaknuo.

SUMMARY

This paper explores the origin and meaning of the ritual handwashing mentioned in Mark 7:1–5, where the Pharisees rebuke Jesus and His disciples for eating bread with unwashed hands. Contrary to the common interpretation that Jesus abolishes Old Testament laws regarding clean and unclean food, the author argues that the central issue is actually a conflict over the Jewish “tradition of the elders,” rather than Levitical dietary or even purity regulations. Through a thorough analysis of the Old Testament, Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran writings, Josephus, and rabbinic literature, the study demonstrates that the custom of ritual handwashing before meals has no basis in Old Testament law and was not a normative practice in Second Temple Judaism—not even among the Essenes, who strongly emphasized ritual purity but acknowledged the inability of external rites to cleanse inner spiritual impurity. Only rabbinic teachings later developed a strictly defined obligation to wash hands before meals as a safeguard against transgressing purity laws. Jesus’ condemnation of this practice, therefore, does not constitute a rejection of Old Testament dietary laws but rather a critique of elevating human tradition to the level of divine command.

Keywords: Mark 7:1–5, purification rituals, Second Temple Judaism, Pharisees, rabbinic Judaism

Bibliografija

- Aland, Kurt. i ostali. *Novum Testamentum Graece*. 28. iz. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012.
- Biblija: Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.
- Collins, J. J. 'Sibylline Oracles, A New Translation and Introduction.' *The Old Testament Pseudepigrapha, I, Apocalyptic Literature and Testaments*. Ur. J. H. Charlesworth. London: Darton, Longman & Todd, 1983, 317-472.
- _____. 'The Sibylline Oracles.' *The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and The Talmud, II, Jewish Writings of the Second Temple Period*. Ur. Michael E. Stone. Philadelphia: Fortress Press, 1984, 357-81.
- Crossley, James G. 'Halakah and Mark 7:4: "...and Beds,"' *JSNT* 25, 4 (2003), 433-47.
- DeSilva, D. A. 'Apocrypha and Pseudepigrapha.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 58-64.
- _____. 'Jewish Writing and Literature.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 1289-1298.
- Durham, John I. *Exodus*. Word Biblical Commentary, sv. 3. Dallas, TX: Word Books, 1987.
- Feldman, L. H. 'Josephus: Interpretive Methods and Tendencies.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 590-596.
- Fishman, Isidore. 'Introduction to the Tractate Yadayim.' *The Babylonian Talmud, I, Seder Tohoroth: Niddah-Ukzin*. Ur. Isidore Epstein. London: Soncino Press, 1948, 545-46.
- Harrington, Hannah K. 'The Halakah and Religion of Qumran.' *Religion in the Dead Sea Scrolls*. Ur. John J. Collins i Robert A. Kugler. Grand Rapids: Eerdmans, 2000, 74-89.
- Hartley, John E., *Leviticus*. Word Biblical Commentary, 4. Dallas, TX: Word Books, 1992.
- Helyer, L. R. 'Judith.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 624-27.
- Josephus*, ur. G. P. Goold, E. H. Warmington i T. E. Page, 9 sv. London: William Heinemann Ltd, 1926.
- Lane, William L., *The Gospel According to Mark*. The New International Commentary on the New Testament. Grand Rapids: Eerdmans, 1974.
- Maccoby, H. 'Rabbinic Literature: Talmud.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 897-902.
- Metso, S. 'Apocrypha and Pseudepigrapha.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 1018-24.
- Midrash Rabbah*, ur. H. Freedman i Maurice Simon, 7 sv. London: The Soncino Press, 1983.

- Neusner, Jacob. *Rabbinic Literature: An Essential Guide*. Nashville, TN: Abingdon Press, 2005.
- Nickelsburg, G. W. E. 'Stories of Biblical and Early Post-Biblical Times.' U *The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and The Talmud, II, Jewish Writings of the Second Temple Period*, ur. Michael E. Stone. Philadelphia: Fortress Press, 1984, 33-87.
- Porter, S. E. 'Septuagint/Greek Old Testament.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000), 1099-106.
- Porton, G. G. 'Rabbinic Literature: Midrashim.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 889-893.
- Sanders, E. P. *Jewish Law from Jesus to the Mishnah*. London: SCM Press, 1990.
- Scott, J. Julius. *Jewish Backgrounds of the New Testament*. Grand Rapids: Baker Books, 2000.
- Seeman, C. 'Judea.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 616-624.
- Shutt, R. J. H. 'Letter of Aristeas: A New Translation and Introduction.' U *The Old Testament Pseudepigrapha, II, Expansions of the 'Old Testament' and Legends, Wisdom and Philosophical Literature, Prayers, Psalms, and Odes, Fragments of Lost Judeo-Hellenistic Works*, ur. J. H. Charlesworth. London: Darton, Longman & Todd, 1983, 7-34.
- Simpson, D. C. 'Introduction to the Book of Tobit.' U *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament, I, Apocrypha*, ur. R. H. Charles. Oxford: Oxford University Press, 1963, 174-201.
- The Bible*, New King James Version. n. m.: Thomas Nelson, 1992.
- The Bible*, The New Revised Standard Version. N. m.: The Division of Christian Education of the National Council of the Churches of Christ in the United States of America, 1989.
- The Babylonian Talmud*, ur. Isidore Epstein, 18 sv. London: The Soncino Press, 1935-52.
- The Dead Sea Scrolls*, ur. Florentino Garcia Martinez i Eibert J. C. Tigchelaar, 2 sv. Grand Rapids: Eerdmans, 2000.
- The Old Testament Pseudepigrapha*, ur. James H. Charlesworth, 2 sv. London: Darton, Longman & Todd, 1983.
- Wessel, Walter W. 'Mark.' *The Expositor's Bible Commentary, VIII, Matthew-Luke*, Ur. Frank E. Gaebelein. Grand Rapids: Zondervan, 1984, 601-793.
- Wilson, W. T. 'Hellenistic Literature.' *Dictionary of New Testament Background*. Ur. Craig A. Evans i Stanley E. Porter. Leicester: Inter Varsity Press, 2000, 477-482.